Margrét Jónsdóttir

Orðið *kýrskýr*. Merking og myndun

1 Inngangur¹

Viðfangsefni greinarinar er orðið *kýrskýr*. Menn eru sagðir *kýrskýrir* og mál getur verið *kýrskýrt*. Venjulega fer þá ekkert á milli mála: Sá *kýrskýri* er mjög eða afar skýr, greinilegur í tali, greindur, og *kýrskýrt* mál liggur ljóst fyrir.

Ég hef þekkt orðið lengi og í mínu máli vísar það til heimsku: *kýrskýr* maður er heimskur.² Það er sú merking sem *Íslensk orðabók* (2002:848) gefur.

Í öðrum kafla verður sjónum beint að notkunarsögu orðsins og þá um leið merkingu þess. Myndunin, sem er nátengd merkingunni, er hins vegar rædd og skýrð í þriðja kafla. Í þeim kafla verður einnig rætt um rímið í orðinu og hlutverk þess. Þeim kafla fylgir niðurstöðukaflí og síðan lokaorð.

2 Saga, notkun og merking

2.1 Saga og notkun

Í greininni er stuðst við dæmi sem er að finna á *Tímarit.is* (júní 2016); um *kýrskýr* í báðum tölum og kyni eru dæmin 69; hér er orðmyndin *kýrskýrt* undanskilin en um hana eina og sér eru dæmin 72.

¹ Ég þakka Þorsteini G. Indriðasyni og Bjarka M. Karlssyni fyrir mjög gagnlegar ábendingar við greinina.

² Ég lærði orðið af föður mínum, Jóni S. Einarssyni (1920–2014). Hann fæddist og ólst upp á Héraði og átti þar heima fram að tvítugu.

Elsta dæmið um orðið er frá 1976. Í *Markaðri íslenskri málheild* eru tvö dæmi um orðið, bæði um að *e-ð sé kýrskýrt*. Þess má geta að í *Íslenskri orðtíðnibók* (1991) er orðið ekki að finna.

Eins og fram kom í Inngangi merkir orðið *kýrskýr* 'heimskur' samkvæmt *Íslenskri orðabók*. Sama gefur *Málfarsbankinn*. Orðið er ekki að finna hjá Blöndal. Þar er aftur á móti orðið *kýrvit* sem skýrt er með 'gaaseforstand' (Sigfús Blöndal 1920–1924:430). Samkvæmt *Ordbog over det danske Sprog* vísar danska orðið til lítils vits, einfeldni.

Í *Ritmálssafni Orðabókar Háskólans* (ROH) eru engin dæmi um orðið en í *Talmálssafninu* er eitt; merkingin er 'heimskur'. Dæmið er frá 1968. Á seðlinum er orðið merkt reykvískum nemanda ÁB. „ÁB“ er Árni Böðvarsson og rithönd hans er á seðlinum. Árni ritstýrði fyrstu útgáfu *Íslenzkrar orðabókar* (1963) en annarri (1983) með Ásgeiri Blöndal Magnússyni. Í orðabókinni er orðið athugasemdalaust. Aldur dæmisins í *Talmálssafninu* kemur heim og saman við þá staðreynd að orðið er fyrst að finna í annarri útgáfu *Íslenzkrar orðabókar* (1983:546) en ekki í þeirri fyrstu (1963).

Leit að *kýrskýr* á Google (júní 2016) sýndi rúmlega 1.100 dæmi; um *kýrskýrt* eitt og sér urðu dæmin 4.710: *eitthvað er kýrskýrt*. Ég hef aðeins lauslega litið á þessi dæmi.

Fróðlegt er að skoða dæmin um orðið *kýrskýr* á *Tímarit.is*, sjá dæmi (1) – (3). Það fyrsta sem vekur athygli er hve ung þau eru. Hér koma þrjú dæmi; það elsta er frá árinu 1976. Merkingin fer ekki á milli mála: Í öllum dæmunum er ljóst hvað gera þarf enda mennirnir væntanlega mjög greinargóðir og klárir í kollinum.

- (1) a. Við vorum allir kýrskýrir á því, að með einu símtali hefðu lögreglan, skátarnir eða kannski það sem best átti við – sjúkrabíll, flutt viðkomandi lækni til starfa.

(*Vísir* 66. árg. 1976, 45. tbl., bls. 14)

- b. nú eða þá bara frá ljómandi kýrskýrum stjórnmalaleiðtogum, kóngum, hugsuðum og fésýslumönnum.

(Þjóðviljinn 55. árg. 1990, 236. tbl., bls. 5)

- c. En svo vandast málið því hann stendur alveg undir því að vera með þetta óbilandi sjálfstraust, hann er náttúrulega kýrskýr, ótrúlega frjór, framsýnn og duglegur.

(*Morgunblaðið* 90. árg. 2002, 210. tbl., bls. 26)

Það er ekki aðeins mannfólkið sem er *kýrskýrt*. Kýr eru líka vitmiklar eða *kýrskýrar*.

- (2) a. Kýrskýrt naut ... „Hérna eru þeir að segja frá nauti sem stangaði kennara.“ Strákur lítur undrandi á mömmu sína og segir: „Hvernig vissi nautið að hann var kennari?“

(Dagur 68. árg. 1985, 161. tbl., bls. 4)

- b. Branda er kýrskýr, eins og sjá má, og fór illa með þá sem veðjuðu.

(Dagblaðið Vísir 89. og 26. árg. 2000, 194. tbl., bls. 6)

- c. Kálfurinn Villimey kominn úr útleð á fjöllum ... Kýrskýr á fjöllum.

(Dagblaðið Vísir – DV 95. árg. 2005, 13. tbl., bls. 32)

Afstaða manna og Hæstaréttar er sögð kýrskýr, þ.e. ljós og greinargóð, sömuleiðis boðskapur, stefna, söguþráður, pólitísk hlið máls; talað er um kýrskýra lögfræði. Og um framburðinn segir:

- (3) ... maður þarf að vera kýrskýr í textaframburði til að hlustandinn nái því sem verið er að segja.

(Vikan 55. árg. 1993, 1. tbl., bls. 23)

Orðið kýrskýr er mest notað í sambandinu *e-ð er (ekki) kýrskýrt* eins og áður hefur komið fram; annaðhvort liggur málið alveg ljóst fyrir eða ekki. Það sýna dæmin sem öll nema (4d) eru af *Tímarit.is*.

- (4) a. Flest var „kýrskýrt“ í máli bæjarfulltrúa. Þar sem gáflarar eru orðnir dauðleiðir á skýrleika allra þessara kúa má benda á nýtt orðtak, sem bæjarstjóri vakti upp á fundinum, væntanlega kýrskýr í orðtakasafni sínu:

(Fjarðarpósturinn 9. árg. 1991, 26. tbl., bls. 2)

- b. Þegar ég fer í leikhús er ævinlega kýrskýrt í huga mínum hvort mér líkar það sem fyrir augu og eyru ber eða ekki.

(Morgunblaðið 86. árg. 1999, 265. tbl., bls. 61)

- c. Það er kýrskýrt að eftir hrúnið 2008 keyrði um þverbak þar sem verðbólga fór um og yfir 20% og kaupmáttur varð mjög neikvæður.

(Fréttablaðið 13. árg. 2013, 296. tbl., bls. 30)

- d. ... er nóg að snúa sér í hina áttina við rústirnar til að sjá bensínstöð í gulum lit og því ekki kýrskýrt hvað það er við hús Bernths sem truflar svo mikið.

(<https://kjarninn.is/frettir/i-svithjod-mega-gul-hus-bara-vera-i-einum-gul-um-lit-og-hana-nu/> (2015))

Þrjú (ung) dæmi hafa fundist um *kýrskýr* stigbreytt.

- (5) a. Það eru alveg nokkrar klíkur, þarft að vera kýrskýrari um hvaða klíku við erum að ræða ...

(<https://bland.is/umraeda/bland-klik-an/30465941/>)

- b. Nei en það gerir þig samt ekkert að betri manneskju en þetta fólk neitt eða eitthvað kýrskýrari.

(<https://bland.is/umraeda/er-eg-skrit-inn-/26558550/>)

- c. ... og deginum kýrskýrara að Stefán gerði ekki nema illt með ummælum sínum ...

(<https://bland.is/umraeda/afsokunar-beidni-stefans-magnussonar/23425621/>)

Því er við að bæta að enda þótt *Stafsetningarorðabókin* (2006:328) gefi orðið *kýrskýr* stigbreytt er því ekki að leynd að stigbreytingin kemur nokkuð á óvart. En þess ber að geta að dæmin í (5) eru ung og úr afar óformlegu máli. Aftur verður minnst á stigbreytinguna í 3.1.

2.2 Merking

Í *Ritmálssafni orðabókarinnar*, ROH, og hjá Jóni Hilmarí Jónssyni (2005) er mikill fjöldi samsettra nafnorða með *kýr*- og *kúa*- í fyrri hluta; eitt orð er með *kú*-, *kúreki*. Lýsingarorðin eru hins vegar aðeins 5: *kýr*- + *-eygur*, *-fættur*, *-gengur*, *-gæfur* og *-heldur*. (Orðið *kýrlaus* skiptir ekki máli hér.) Merking orðanna *kýreygur* og *kýrfættur* er 'X=lo. eins og kýr'. Orðin *kýrgengur*, *kýrgæfur* og *kýrheldur* merkja 'X=lo. fyrir kýr'.³ Merking lýsingarorðanna fimm sem hér voru nefnd er hlutlaus í sínu

³ Örnefni með orðinu *kýr/kú* í fyrri lið eru til, sbr. t.d. *Kýrholt*, *Kúskerpi* og *Kúvíkur*. Nú hefur samnafnið *kúvík* sömu stöðu og *krummaskuð*. Þetta má sjá í næsta dæmi:
i. a. Hann settist að í Hveragerði, en varð að flýja þegar virkjað var á Nesjavöllum. Nú býr hann í einhverri kúvík út á landi þar sem nóg rok er.
(blog.pressan.is/larahanna/2009/10/05/aridandi-skilaboð/)

eðlilega umhverfi. Þó eru orðin *kýreygur* og *kýrfættur* neikvæð vísi þau til mannfólksins. En þá að orðinu *kýrskýr*.

Gísli Jónsson (1984:9) upplýsti lesendur sína í pistli um íslenskt mál í *Morgunblaðinu* að sér þætti orðið *hrútleiðinlegur* slæmt „enda mikill aðdáandi sauðfjár“. Hann sagðist á hinn bóginn hafa dálæti á orðinu *kýrskýr* „sem andyrði við nautheimskur, enda þykja mér kýr ekki skynlitlar skepnur“. Þessi orð birtust því um sama leyti og *kýrskýr* birtist í *Íslenskri orðabók* (1983). En þetta er ekki allt. Lítum nú á dæmið í (6) sem er af *Tímarit.is*.

- (6) Því svarar Guðni eins og væri hann nautheimskur eða kýrskýr og fær fjölda atkvæða út á ruglið. Það er ekki Guðni sem er heimskur, heldur kjósendurnir sem styðja hann og viðhalda þannig okri ...

(*Morgunblaðið* 95. árg. 2007, 53. tbl., bls. 8)

Við fyrstu sýn mætti ætla að *nautheimskur* og *kýrskýr* væru andstæðrar merkingar. En áframhaldið bendir eindregið til þess að orðin séu lögð að jöfnu. Enda varð frásögnin tilefni þess að maður nokkur sem undraðist merkinguna hafði samband við Jón G. Friðjónsson sem þá skrifaði um íslenskt mál í *Morgunblaðið*. Jón (2007:36) svaraði fyrirspurninni og tók undir skilning bréfitara. Jón sagði líka að orðið væri einkum algengt í sambandinu *e-ð er kýrskýrt*.⁴ Jón varpar fram þeirri spurningu hvort orðið teljist draugorð í *Íslenskri orðabók*, þó frekar að merkingin sé draugmerking, án þess að skýra orð sín nánar.

Dæmi (7) sýnir svo að ekki verður um villst merkinguna 'heimskur'. Á vefnum *Tímarit.is* hef ég fundið nokkur dæmi um orðið í þessari merkingu sem er, eins og áður sagði, sú sem ég þekki. Dæmið í (7a) er það elsta.

- (7) a. Enn leitar sveinki að landsmóður. Hann er þó jafnvilltur og áður, enda kýrskýr. Hann myndi eflaust gleyma að halda úrklippunum til haga ...

(*Dagblaðið Vísir* – DV 72. og 8. árg. 1982, 283. tbl., bls. 2)

- b. Talað er um að menn séu kýrskýrir séu þeir heimskir, jafnvel nautheimskir ...

(*Dagblaðið Vísir* – DV 90. og 27. árg. 2001, 35. tbl. – helgarblað, bls. 20)

⁴ Það er án efa rétt hjá Jóni. Fjöldi hvorugkynsdæmanna sem nefndur var í upphafi styður það mál.

- c. Lýsingarorðið skýr hefur ekki ósvipaða merkingu og skír, það er greinilegur eða ljós, en manneskja sem er skýr er vel gefin. Hið gagnstæða gildir um að vera kýr-skýr, enda hafa kýr gegnum tíðina ekki verið taldar sérlega greindar skepnur.

(Fréttablaðið 9. árg. 2009, 305. tbl., bls. 12)

Athyglisvert er að engin dæmi eru um þessa merkingu í sambandinu *e-ð er kýrskýrt*. Sé það sem um er rætt ekki *kýrskýrt* er verið að gefa til kynna að málið liggi ekki ljóst fyrir en aldrei vísað til þess að það sé heimskulegt.

Eins og áður sagði eru dæmin um *kýrskýr* nokkuð mörg og langoftast, nánast alltaf, notað til að lýsa gáfum eða skýrleika. En stundum er eins og fram komi einhverjar efasemdir í kringum orðið, það er t.d. haft innan gæsalappa, sbr. (4a). Það gæti jafnvel bent til óvissu enda orðið kannski lítt þekkt eða óþekkt. Stundum er eins og fram gægist gamansemi enda samanburður við kýr ekki endilega virðulegur. Það má sjá af dæmi (8) af *Tímarit.is*.

- (8) Kýrskýr þingmaður ... fór mikinn ... í gær. ... Taldi ... þetta kýrskýrt.

(Fréttablaðið 10. árg. 2010, 108. tbl., bls. 14)

Af aldri heimilda má ráða að merki orðið *kýrskýr* 'heimskur' sé það eldri merking orðsins, en sú sem vísar til gáfna og skýrleika sé yngri. Eins og ávallt í slíkum tilvikum er vafasamt að fullyrða um of. Munurinn á aldri ritheimildanna er nánast enginn og hefur tæplega úrslitaáhrif. En aldur heimildarmannsins sem minnst var á í upphafi greinarinnar (neðanmálgrein 2) gæti stutt þá skoðun að *kýrskýr* í merkingunni 'heimskur' væri sú eldri.

Dæmin um merkingu orðsins *kýrskýr* eru athyglisverð fyrir margra hluta sakir. Sé merkingin jákvæð virðist sem alltaf megi umorða hana með *mjög*: *kýrskýr* maður er þá t.d. alltaf 'mjög skýr'. Það sama á við um það sem liggur ljóst fyrir: mál sem er *kýrskýrt* er 'mjög skýrt'. Jafnframt er mál sem *ekki er kýrskýrt* 'ekki mjög skýrt, óljóst'. Sé merkingin á hinn bóginn 'heimskur' er ekki eins víst að hægt sé að umorða hana með *mjög*; a.m.k. á það ekki við um mitt mál.

Í 2.1 var á það minnst að orðið *kýrskýr* væri fyrst að finna í annarri útgáfu *Íslenskrar orðabókar* (1983:546) og þá í merkingunni 'heimskur'. Í þriðju og (og síðustu) útgáfu (2002:848) er eins farið með orðið enda þótt allt hafi hnigið í aðra átt eins og ráða má af dæmunum sem sýnd

hafa verið. Á því leikur nefnilega enginn vafi að merking sú sem vísar til gáfna og skýrleika er sú eina sem allur þorri fólks þekkir og er töm.

3 Myndun

3.1 Myndunarleiðir

Nú má spyrja hvort orðið *kýrskýr* sem vísar til heimsku sé „sama“ orðið og *kýrskýr* sem höfðar til gáfna og þá líka hvernig standi á þessari merkingarlegu kúvendingu.⁵ Til að svara þessari spurningu þarf að leggja merkinguna til grundvallar við greininguna en um leið að líta á sjálfa orðmyndunaraðferðina. Könnun það mál.

Einfaldasta svarið er að orðið *kýrskýr* sé samsett orð eins og raunar flest íslensk orð. Orðið er þá myndað af stofnum nafnorðs og lýsingarorðs (sem gegnir hlutverki höfuðs), N+L. Hver svo sem merkingin er þá er í báðum tilvikum viðlíking: skýr *eins* og kýr. Viðmiðunin er gáfur kýrinnar. Eini munurinn er þá sá að merkingin (sem kannski er sú yngri) '(afar/mjög) skýr/greinilegur/greinargóður' er myndhverf; hinni eiginlegu merkingu hefur verið kúvent. Allt er því eitt og hið sama, engin ástæða til að gera ráð fyrir því að um tvö orð sé að ræða.

Hin merkingarlega kúvending er athyglisverð. Orðið *kýr* heldur sinni merkingu en viðmiðið við gáfur kýrinnar breytist. Í hvorugu tilvikinu er þá hægt að tala um merkingarrýrnun (e. *semantic bleaching, desemanticization*) sem er eitt þeirra atriða sem skipta máli í sambandi við það þegar orð breytir um hlutverk við kerfisvæðingu, t.d. þegar það verður áhersluliður, sjá t.d. Heine og Kuteva (2002:2 o.v.). Kúvendingin hefur það í för með sér að neikvæð merking verður jákvæð. Með öðrum orðum má segja að merking orðsins *kýrskýr* geti ýmist verið í vegsaukandi skyni eða niðrandi svo að vísað sé til hugmynda Meibauers (2013) um myndhverfa stöðu viðmiðunarorðsins.

Þetta þarfnast nánari skýringar. Orðin *vegsaukandi* og *niðrandi* eru þýðingar á ensku orðunum *meliorative* og *pejorative*. Meibauer (2013) notar þau í greiningu sinni og mati á samsetningum í þýsku.

⁵ Sögnin *kúvenda* (og nafnorðið *kúvending*) er forvitnileg. Ásgeir Blöndal Magnússon (1989:521) segir sögnina vera frá 19. öld og merkinguna 'skuthverfa skipi; snúa algerlega við'. Sögnin er tókusögn komin úr dönsku og merkir eiginlega 'snúa við eins og kýr, snúa klunnalega við'. Segja má að *kýrskýr* í merkingunni '(afar/mjög) skýr/greinilegur/greinargóður' sé nokkurs konar kúvending enda merkingin 'heimskur' eldri!

Hugmyndir hans byggjast á þeirri grein beygingarfræðinnar sem kallast á ensku *evaluative morphology*. En hvers konar beygingarfræði er um að ræða, hver eru einkenni hennar? Bauer (1997:537–538) lýsir henni svo:

The term „evaluative morphology“, however, seems also to allow for a wider reading than simply markers of size and positive or negative emotional affect, including such things as intensification and politeness or modesty, which in some languages use the same affixes as diminutives and/or augmentatives. Thus, although diminutives and augmentatives may provide the core of evaluative morphology, its borders are rather imprecise.

Í fáum orðum má segja að *evaluative morphology* vísi til mats á orðhlutum: þannig hafi matið áhrif á merkingu viðkomandi orðs. Þess má geta að Meibauer (2013:21–22) segir að Bauer (1997) tali aðeins um það sem eykst og minnkar en sleppi því sem varðar vegsauka og niðrun. Þau hugtök skipta hins vegar meginmáli í greiningu Meibauers (2013) á þýsku.

Meibauer fjallar í grein sinni um ýmsar orðmyndunarleiðir í þýsku, þar á meðal það sem kalla má áherslusamsetningar (e. *expressive compounds*). Enda þótt hann ræði hvergi um orð af nákvæmlega sömu gerð og *kýrskýr* er langlíklegast að hann hefði greint orðið sem samsett orð, sett saman úr sjálfstæðum orðum, en ekki orð með áhersluforlið sem hefur kerfislega stöðu.⁶

En hvað er áhersluforliður? Einfaldasta svarið er að það sé orðhluti sem skeytt er framan við orð í áhersluskyni. Slíkir liðir, oft rætur, eru til sem sjálfstæð orð. Dæmi um þetta eru t.d. *bál*, *hund*, *kol*, *ljón* og *ösku*, sbr. t.d. *bálreiður*, *hundveikur*, *kolbrjálaður*, *ljóngáfaður* og *öskuillur*.⁷ Það að orðin eru til sem sjálfstæð orð, sbr. *bál*, *hundur*, *kol*, *ljón* og *aska*, er einmitt það sem greinir áhersluforliði frá forskeytum enda

⁶ Þess ber að geta að Meibauer (2013) afneitar ekki tilvist áhersluforlíkja sem slíkra. En með því að fallast ekki á þau í áhersluforliðum má jafnvel segja að hann gangi í berhögg við almennt viðhorf. Fjölmargir aðrir fræðimenn hafa fjallað um áhersluforliði, t.d. Ascoop og Leuschner (2006:245–246), Booij (2010), Goethem (2008:28), Meibauer (2013) og Þorsteinn G. Indriðason (2016a, b).

⁷ Enda þótt orðin séu öll með áhersluforliðum eru þau samt ekki alveg sambærileg. Taka má dæmi af orðinu *kolbrjálaður*. Ekki er hægt að umorða það sem 'brjálaður eins og kol'. Það sama á við að breyttu breytanda um *bálreiður*, *hundveikur* og *öskuillur*. Orðið *ljóngáfaður* hefur sérstöðu. Kannski er hægt að umorða það sem 'gáfaður eins og ljón'. Það er þó ekki víst eins og rakið er hér í greininni.

forskeytin aldrei sjálfstæð. Áhersluforliðirnir hafa því verið nefndir forskeytislíki (e. *prefixoid*).⁸ Jafnframt er ljóst að útilokað er að greina *kýr* sem forskeyti.

Ekki fer hjá því að einhver vilji greina *kýr* í *kýrskýr* '(afar/mjög) skýr/greinilegur/greinargóður' sem áhersluforlið.⁹ Orðið væri þá t.d. í hópi með orðum eins og t.d. *ljóngáfaður*.¹⁰ Orð sem hefjast á *ljón-* eru fjölmörg. Þar eru orð eins og *ljóneðli*, *ljónshaus* og *ljónatemjari* sem öll má finna í ROH. Við blasir að orðin eru samsett. Það má líka segja um orðið *ljóngrimmur* 'grimmur eins og ljón' enda er þá miðað við að ljón séu grimm. En í orðunum *ljóngáfaður*, *ljónklár* og *ljónmontinn* horfir málið kannski svolítið öðruvísi við. Þar er eðlilegast að túlka hlutverk liðarins *ljón-* sem áhersluliðar, liðar til að áréttu merkingu haussins. Því er sá *ljóngáfaði ljónklár*, þ.e. 'mjög gáfaður, mjög klár', kannski líka *ljónmontinn* 'mjög montinn'. Enda þótt auðveldlega megi umyrða þessi lýsingarorð sem 'X = gáfaður/klár/montinn eins og ljón' þá má líka alveg eins segja að hlutverk ljónshluta orðsins sé einungis sá að herða á merkingunni. Það gæti líka átt við orðið *ljóngrimmur*.¹¹

Áður var vikið að skoðunum Meibauers (2013:31 o.v.) á forskeytislíkjum sem hann hafnar. Hann segir efnislega m.a. að sá sem vilji slíka liði ætti þá að vera samkvæmur sjálfum sér og greina sömu liði sem viðskeytislíki. Svo að dæmi sé tekið úr íslensku ætti þá að greina *ljón(-)* í *ljóngáfaður* og í *gáfnaljón* eins, þ.e. forskeytislíki og viðskeytislíki. Þessu hafnar Meibauer og segir orðin samsett. Í ljósi skoðana hans væri *gáfnaljón* 'ljón_{MET} sem er gáfað' en *ljóngáfaður* 'gáfaður eins og ljón_{MET}'; í báðum tilvikum er ákvæðisorðið *ljón* notað myndhverft. Samkvæmt þessu væri því orðið *kýrskýr* 'skýr eins og kýr_{MET}'; kýr

⁸ Orðið *forskeytislíki* sem og *viðskeytislíki* eru þýðingar Þorsteins G. Indriðasonar (2016a) á ensku orðunum *prefixoid* og *suffixoid*. Fyrirmynd íslensku orðanna eru að sjálfsögðu orðin *forskeyti* og *viðskeyti*.

⁹ Sá eini sem ég veit til að hafi minnst á *kýr* í *kýrskýr* sem forlið í fræðilegri umfjöllun (námsritgerð) er Bryant (2006). Hann er ekki viss um hvernig skýra eigi *kýr*, setur spurningarmerki við orðið *kýr* (skepnan). Þess má geta að hann minnst ekki á merkinguna enda hefur hann væntanlega talið hana sjálfgefna.

¹⁰ Sigrún Þorgeirsdóttir (1986) talar um forskeyti I og II: forskeyti I eru af hefðbundnum toga en (áherslu)forliðir teljast til forskeyta II. Hún segir (1986:23) að orðið *blýþungur* sé samsett orð, hins vegar sé *blýsterkur* orð með áhersluforlið. Af orðum hennar að dæma (1986:72–73) myndi *kýrskýr* án efa teljast samsett orð enda hægt að umorða líkinguna í tvö sjálfstæð orð.

¹¹ Til samanburðar má nefna að orð með *naut-* í söfnum ROH og Jóns Hilmars Jónssonar (2005) eru fjölmörg en lýsingarorðin fá. Þau sem skipta máli eru *naut-* + *-djarfur*, *-gæfur*, *-hastur*, *-heimskur*, *-sterkur* og *-stirður*. Líklega má alltaf greina *naut-* sem áhersluforlið en einnig sem hluta samsetts orðs.

er þá ákvæðisorðið en *skýr* það sem metandi er. Engin örugg dæmi eru um sambærilegt hlutverk *kýr* í öðrum orðum. Ekki er þó hægt að horfa fram hjá því að merking *kýrskýr*, einkum sú jákvæða, líkist orðum sem oft eru talin með forskeytislíki. Forliðnum *kýr* í þessum dæmum má skipta út fyrir ‘mjög’ sem bendir til þess að liðurinn hafi þróast frá merkingunni ‘heimskur’ yfir í ‘mjög skýr’. Það gæti líka e.t.v. ýtt undir hugmyndina um áhersluforlíki að seinni liðurinn *skýr* fær oft aukaáherslu, *kýr’skýr*, alveg *þræl’skýr*. Það þýðir með öðrum orðum að lesið hefur orðið að áherslulið, orðið sé ekki samsett heldur hafi orðasafnsgerst sem slíkt. Sá þáttur styður líka stigbreytingu, sbr. (5), enda standa ákvæðisorðin með orðum sem hægt er að meta merkingarlega. Mæling, með öðrum orðum stigbreyting, er þó umdeilanleg og háð takmörkunum; nefna má t.d. að í samanburði persóna gengur stigbreytingin naumast.¹²

Spennandi gæti orðið að fylgjast með því hvort orðum eins og *kýrskýr* muni fjölga og þá hvert hlutverk *kýr* verður. Í því sambandi má vísa til þess sem fram kemur hjá Arcodia (2012:384). En þar segir að ein afleiðing merkingarrýrnunar/merkingarhvarfs sé að þeim orðum fjölgi sem hafi orðið í sínu breytta hlutverki sem áhersluliðar. Um virkni slíks liðar er þó erfitt að segja. Hjá Þorsteini G. Indriðasyni (2016b) kemur fram að virkni áhersluliða (líkja) sé t.d. ekki mikil í samanburði við þau afleiðsluviðskeyti sem séu virkust.¹³

3.2 Rím og hlutverk þess

Á einn mikilvægan þátt hefur ekki verið minnst en það er rímið í orðinu *kýrskýr*: annars vegar *kýr*, hins vegar *skýr*. Hér er ekki aðeins sérhljóðarím heldur líka samhljóðarím. En segja má að orðið falli nokkuð vel að tveimur lögmálum þeirra Coopers og Ross (1975) um orðapör og samsetningar, hvað það er sem aðgreinir fyrra og seinna orðið.

¹² Dæmi um þetta væri t.d.:

ii. a. ??Hildur er kýrskýrari en Frosti en Drífa er kýrskýrust allra.

b. *Hildur er bráðskýrari en Frosti en Drífa er bráðskýrust allra.

Til samanburðar væri fróðlegt að skoða orðið *barngóður* sem er af gerðinni N+L, rétt eins og *kýrskýr*. Á *Tímarit.is* eru t.d. allnokkur dæmi um orðið í miðstigi. Svo virðist sem dæmi um raunverulegan samanburð (*barnbetri* en X) séu heldur færri en þau sem ekki sýna hann.

¹³ Þetta er þó alls ekki ljóst. Þorsteinn vísar t.d. til orða Ascoop og Leuschner (2006: 245–246) sem segja að líki séu mjög frjósöm í þýsku. Því er við að bæta að Ascoop og Leuschner (2006) nefna sérstaklega talað mál. Í nútímamáli er *kýrskýr* án efa mest notað í óformlegu máli, einkum þó talmáli.

Samkvæmt þriðja lögmáli þeirra hefur seinna orð í pari fleiri samhljóða í framstöðu en það fyrri; það fjórða gerir ráð fyrir fleiri hindrunarhljóðum í framstöðu seinna orðsins en því fyrri.¹⁴ Hvort tveggja sýnir mikilvægi formgerðarinnar; það er heildin sem skiptir máli.

4 Niðurstöður

Hvernig er þá orðið *kýrskýr* myndað? Fræðilega séð koma tvær lausnir til greina. Merkingarlega og notkunarlega hagar *kýr* í *kýrskýr* sér eins og áhersluliður/forskeytislíki. En *kýrskýr* er eina (örugga) orð sinnar gerðar. Það þýðir með öðrum orðum að *kýr* er ekki virkt sem áhersluliður, það stendur ekki með öðrum grunnorðum. Fræðilega séð ætti það því að útiloka þessa skoðun, a.m.k. enn um sinn. Niðurstaðan er samkvæmt því sú að orðið *kýrskýr* sé samsett orð, hvort sem merkingin er neikvæð, þ.e. 'heimskur' eða jákvæð, '(afar/mjög) skýr/greinilegur/greinargóður'.

Í 3.2 var rætt um rímið í orðinu *kýrskýr*. Velta má fyrir sér hvort og þá hvaða þátt hin mótaða gerð orðsins eigi í myndun þess, hvort hún hafi leitt til þess að orðið hafi verið endurtúlkað, *kýr* orðið að áherslulið, og þá jafnframt mótað þann skilning sem við leggjum í merkinguna. Ekki er heldur óhugsandi að orðið hafi orðið til rímsins vegna. Orðið *kýrskýr* 'heimskur' sé í rauninni annað orð. Annað sem styður það er að engin dæmi eru um þessa merkingu í sambandinu *e-ð er kýrskýrt*. Það gæti stutt það að yngri merkingin sé sérstök og orðin óskyld. Um það verður seint hægt að fullyrða.

5 Lokaorð

Orðið *kýrskýr* er merkilegt orð fyrir ýmsar sakir. Eins og rakið hefur verið vekur myndun þess ýmsar spurningar og orðið er skemmtilegt vegna merkingar sinnar og ríms. Saga orðsins í *Íslenskri orðabók* er forvitnileg. Það vekur t.d. nokkra furðu að það skuli hafa farið athugasemdalaust inn í bókina á sínum tíma enda aðeins ein heimild til um

¹⁴ Þetta minnir á orð eins og t.d. *aktu-taktu*, *fetta-bretta*, *hókus-pókus*, *labb-rabb*, sbr. *labb-rabb-tæki*, *röff-töff*. Sum orðanna eru tekin úr ensku en *labb-rabb*, sbr. *labb-rabb-tæki*, er gert að enskri fyrirmynd, sbr. *walkie-talkie*. Í ensku er mikið af slíkum orðum, t.d. *Humpty Dumpty* og *helter-skelter*. Það sama á við um mörg önnur mál, t.d. hebresku, sbr. O'Connor (1997:97 o.áfr.).

orðið. Jafnframt vekur það athygli að ekki var aukið við merkingu orðsins í síðustu útgáfu bókarinnar enda hefði sú merking sem vísar til jákvæðra eiginleika átt að vera flestum eða öllum kunnug þá.

Heimildir

- Arcodia, Giorgio Francesco. 2012. Constructions and headedness in derivation and compounding. *Morphology* 22:365–397.
- Ascoop, Kristin og Torsten Leuschner. 2006. „Affixoidhungrig? Skitbra!“ Comparing affixoids in German and Swedish. *STUF* 59,3:241–252.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Bauer, Laurie. 1997. Evaluative morphology: in search of universals. *Studies in Language* 21:533–575.
- Bland.is <https://bland.is/>
- Booij, Geert. 2010. *Construction Morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Bryant, Shawn Ross. 2006. *Samsett lýsingarorð með áherslumerkingu*. Nokkrar athuganir. Ritgerð til BA-prófs í íslensku [fyrir erlenda stúdenta]. Varðveitt á Landsbókasafni.
- Cooper, William E. og John R. Ross. 1975. World order. Í: Robin E. Grossman, L. James San og Timothy J. Vance (ritstj.). *Papers from the Parasession on Functionalism*, bls. 63–111. Chicago: Chicago Linguistic Society.
- Gísli Jónsson. 1984. Íslenskt mál. 232. þáttur. *Morgunblaðið* 71. árg. 1984, 46. tbl., bls. 9.
- Goethem, Kristel Van. 2008. Oud-leerling versus ancien élève: A comparative Study of Adjectives Grammaticalizing into Prefixes in Dutch and French. *Morphology* 18:27–49.
- Heine, Bernd og Tania Kuteva. 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. 1963. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. 1983. Árni Böðvarsson og Ásgeir Blöndal Magnússon önnuðust endurskoðun. Önnur útgáfa, aukin og bætt. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Íslensk orðabók*. 2002. Ritstjóri: Mörrður Árnason. Þriðja útgáfa, aukin og endurbætt. Reykjavík: Edda.
- Íslensk orðtíðnibók*. 1991. Ritstjóri: Jörgen Pind. [Meðhöfundar:] Friðrik Magnússon, Stefán Briem. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Jón G. Friðjónsson. 2007. Íslenskt mál. 99. þáttur. *Morgunblaðið* 95. árg. 2007, 89. tbl., bls. 36.
- Jón Hilmar Jónsson. 2005. *Stóra orðabókin um íslenska málnotkun*. Reykjavík: JPV.
- Málfarsbankinn*. <http://malfar.arnastofnun.is/>

Meibauer, Jörg. 2013. Expressive compounds in German. *Word Structure* 6,1:21–42.

Mörkuð íslensk málheild. <http://mim.arnastofnun.is/>

O'Connor, Michael. 1997. *Hebrew Verse Structure*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.

Ordbog over det danske Sprog. <http://ordnet.dk/ods>

Ritmalssafn Orðabókar háskólans (ROH). http://www.arnastofnun.is/page/gagnasofn_ritmalssafn

Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík.

Sigrún Þorgeirsdóttir. 1986. *Um forskeyti í íslensku*. Kándídatritgerð í íslenski málfræði, Háskóla Íslands, Reykjavík.

Stafsetningarorðabókin. 2006. Ritstjóri: Dóra Hafsteinsdóttir. Reykjavík: Íslensk málnefnd, JPV útgáfa.

Talmálssafn Orðabókar Háskólans.

Tímarit.is. <http://timarit.is/>

Þorsteinn G. Indriðason. 2016a. Á mörkum afleiðslu og samsetningar? Um orðlíka seinni liði í íslensku. *Orð og tunga* 18:1–42.

Þorsteinn G. Indriðason. 2016b. Um áhersluforliði í íslensku. Óbirt grein.

Dæmin í greininni eru af *bland.is*, *Tímarit.is* og tvö úr öðrum heimildum á Netinu.

Lykilorð

íslensk málsga, orðmyndun, áherslusamsetning, forskeytislíki

Keywords

history of the Icelandic language, word formation, expressive compounds, prefixoid

Abstract

The Icelandic adjective, *kýrskýr*, (*kýr* 'cow', *skýr* 'clear, sharp, intelligent') merits attention for a number of reasons. According to sources, the oldest written examples are from the latter part of the 20th century. However, the word could be older. This article undertakes the task of writing the history of this adjective, considering its meaning and formation. The following issues are dealt with:

a. Normally, the adjective *kýrskýr* has the meaning '(very) clear, sharp, intelligent', referring to persons or matters. Furthermore, examples show that the adjective is most commonly used in the construction *e-ð er kýrskýrt* 'sth is (very) clear'.

b. The adjective *kýrskýr* is also known in the meaning of 'stupid', referring to persons only. As a matter of fact, this seems to be the older meaning.

c. The formation of *kýrskýr* is not clear and it could be argued that there is a relationship between the word formation and the meaning of the word. In the sense of

‘stupid’, *kýrskýr* is a compound word of the type N+A. On the other hand, the formation of *kýrskýr* in the meaning ‘(very) clear, sharp, intelligent’ is not clear. It could be considered a compound word, having undergone a metaphorical extension. Or, it could be argued that *kýr-* is a prefixoid with the head *skýr*. In that case, the question of the function of the rhyme, *kýr* and *skýr*, arises.

Margrét Jónsdóttir
Íslensku- og menningardeild
Hugvísindasviði Háskóla Íslands
Árnagarði v/Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
mjons@hi.is